

РЕЦЕНЗІЯ
на дисертаційну роботу Малої Ганни Дмитрівни
на тему «Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в
УРСР (1960- ті – 1980-ті роки)», представлену на здобуття ступеня
доктора філософії в галузі знань 03 – гуманітарні науки за
спеціальності 032 – історія та археологія

Дисидентський рух в Україні в 1960-1980-х роках став новим етапом національно-визвольної боротьби проти тоталітарного радянського режиму. Його виникнення та діяльність стали спонукальними факторами поглиблення демократичних процесів, пробудження національної самосвідомості українського суспільства. Звідси невщухаючий інтерес, більшою мірою у істориків, до процесу оформлення та функціонування опозиційних течій та рухів, які забезпечили ідеологічні та соціально-політичні передумови здобуття народом України державної незалежності. На теперішній час існує значний доробок українських вчених (монографії, дисертації, збірники документів), в яких розкриваються загальні тенденції і особливості формування опозиції в Україні в «хрущовську відлигу», охарактеризовано програмні документи окремих нонконформістських організацій та груп, досліджено законодавчу та нормативну базу політичних репресій проти інакодумців. Однак у списку наукових праць «дисидентської тематики» занадто малий відсоток досліджень, присвячених джерелознавчому аналізу мемуарів як історичного та просопографічного джерела для висвітлення опозиційного руху в Україні в 1960-1980-х роках. За таких обставин слід вітати спробу Ганни Малої здійснити аналіз опублікованих мемуарів дисидентів як джерела для всебічного висвітлення дисидентського руху в Українській РСР, визначити їхній інформаційний потенціал та рівень достовірності.

Структура дисертації не викликає заперечень, є продуманою і такою, яка допомагає автору дослідити процес формування корпусу мемуарних джерел, ступінь репрезентивності та особливості використання у

реконструкції історії дисидентського руху в УРСР. Не викликають заперечень також мета і завдання дисертації, які повністю узгоджені з її науковою темою й є цілком адекватними внутрішньому змісту роботи.

У вступі наукового дослідження вміщено усі рубрики, передбачені вимогами до оформлення дисертацій. Вони сформульовані чітко і відповідають вимогам до змісту цієї частини наукової роботи. При визначеності наукової новизни дисертантка цілком слушно наголошує на наукознавчій затребуваності створення пропографічного портрета учасників дисидентського руху за мемуарними текстами, дослідження можливостей епістолярія, спогадів, діарішу за для реконструкції ключових подій дисидентського руху. Авторка зауважує, що «дане дисертаційне дослідження зосереджене на репрезентації дисидентського руху УРСР переважно представниками національного правозахисного руху» (с. 15). Слід зазначити, що терміновживання дослідницею «національний правозахисний рух» не узгоджується з усталеним у вітчизняній історіографії означенням основних напрямів (течій) дисидентського руху: національно-визвольний (національно-культурний), правозахисний та релігійний.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методи досліджень» (с. 18-68) викладено результати аналізу історіографічного доробку вітчизняних та зарубіжних вчених, подано характеристику джерел. У загальному масиві наукових праць, присвячених дисидентському руху в Українській РСР Г. Малая прагне виокремити та охарактеризувати той наратив, в якому розглядаються причини і передумови виникнення інакодумства, характеризуються основні напрямки, форми і методи діяльності опозиції в досліджуваній період. Автор правомірно констатує, що на сьогодні бракує спеціальних узагальнюючих досліджень, присвячених осмисленню Руху спротиву в УРСР в 1960-1980-х самими учасниками (с. 35).

Проте, розкриваючи історіографію питання про зародження, етапи, головні течії дисидентського руху, бажано було б згадати ґрунтовні праці істориків Юрія Зайцева, Анатолія Русначенка, Богдана Паски, творчий доробок керівниці наукового Центру дослідження проблематики українського шістдесятництва Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України Людмили Тарнашинської.

Основу джерельної бази дисертаційної роботи складають мемуарні твори учасників дисидентського руху, які здобувачка класифікує за жанрами: 1) епістолярій, 2) щоденникові записи, 3) мемуари (с. 38).

Залучені для дослідження теми мемуари, характер їхнього використання засвідчили здатність авторки до самостійної пошукової роботи, її ретельність у доборі найімовірніших фактів та об'єктивність наукового аналізу джерел.

Разом із тим, залучення спогадів Левка Лук'яненка («Сповідь у камері смертників» (К., 1991)), Степана Сапеляка («Хроніки дисидентські від головосіку. Невільничі мемуаристика» (К., 2003)) дали б змогу дослідниці всебічніше описати форми і методи діяльності опозиції в досліджуваний період.

Для об'єктивнішого висвітлення теми дослідження варто було також залучити щоденникові записи першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста (Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Центр іст. політології; упоряд. В. К. Баран [та ін.]; ред. Ю. І. Шаповал. Київ: Генеза, 2004. 807 с.), причетного до придушення протестного руху в Україні в другій половині 1960-початку 1970-х років.

Більшість мемуарних творів, які перебувають у фокусі уваги науковиці є книжковими публікаціями. Значно б розширили джерельну базу дослідження матеріали фондів особового походження у Музеї шістдесятництва та Центральному державному архіві-літератури і

мистецтва України (ф.1217 (Іван Світличний); ф. 1153 (Євген Сверстюк); ф.1212 (Віра Вовк); ф.1297 (Роман Корогодський)).

В основу методології дослідження покладені принципи історизму, системності та об'єктивності. Помітне місце в «інструментарії» науковиці посів метод наратологічного аналізу, що дозволило у відповідному руслі дослідити будову оповіді, виявити зв'язок між «історією» що розповідається та « дискурсом» (як розповідається), визначити позицію автора, «наратора» і читача, приділити увагу наративній темпоральності (часу), як одній з найважливіших властивостей оповідних творів, «інформативній значимості», достовірності, «каузальності» (причинно-наслідковий зв'язок подій) досліджуваного тексту/автобіографічного письма.

Однак не зайвим було використання в роботі методу структурно-функціонального аналізу, який би дозволив чіткіше охарактеризувати різноманітні неформальні громадські організації, які існували в Україні в 1960-1970-ті роки, а також мікроісторичний метод, що допомагає дослідити в мемуаристиці вчинки особи, особливості повсякденного життя тощо.

У другому розділі дисертації «Мемуари українських дисидентів як біографічне та просопографічне джерело» (с. 69-107) сфокусовано увагу на процесі формування світогляду українських дисидентів, на факторах які визначали їх ідентичність. Г.Д. Малая переконливо доводить, що світогляд майбутніх учасників опозиційного руху в УРСР в 1960-1980-х роках формувався під впливом багатьох чинників, серед яких вагоме місце посідала релігія (с. 79). Опираючись на добірку мемуарів, дослідниця стверджує, що на формування нового покоління інтелігенції наприкінці 1950-початку 1960-х років вплинула «атмосфера хрущовської відлиги», розвінчання «культу особи» Сталіна, процес реабілітації жертв політичних репресій, знайомство з літературою «розстріляного відродження», вплив

західної культури (с. 81-82). Однак крізь призму мемуарів у дослідженні недостатньо розкрито як на формування опозиційних настроїв в Українській РСР впливали прослуховування західних радіостанцій (с. 83), відлуння національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях в 1940-1950-х роках (с. 78).

Значне місце в підрозділі 2.2 «Українське дисидентство у світлі авторефлексій і гетеростереотипів» відведено національному питанню як важливому елементі політичних поглядів українських дисидентів, з'ясуванню розбіжностей у поглядах російських та українських правозахисників, відтворенню форм та проявам солідарності в'язнів сумління різних національностей у виправно-трудових таборах. При висвітленні прикладів взаємодії українських дисидентів з представниками кримськотатарського національного руху (с. 92) дослідницею допущена неточність у біографії Петра Григоренка. Правозахисна діяльність радянського генерала розпочалася не з «відкритого захисту кримських татар» в 1968 році, а з часу створення восени 1963 р. у Москві підпільної «Спілки боротьби за відродження ленінізму».

Привертає увагу підрозділ 2.3 «Груповий портрет дисидентства за мемуарними свідченнями». Авторка прагне не лише провести ідентифікацію учасників протестного руху в 1960-1980-х роках, а й продемонструвати логіку формування взаємозв'язків, інституціоналізації неформальних структур Опору, подати характеристику спільноти за гендерними, освітніми, професійними показниками у різних комунікативних ситуаціях.

У третьому розділі «Мемуари як джерело дослідження суспільно-політичної історії дисидентського руху в УРСР» (с. 108-171) проаналізовані інформативні можливості мемуарної літератури для відтворення культурно-інтелектуального середовища українського дисидентства 1960-1970-х років.

Автор розкриває діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві, навколо якого гуртувалася національно свідомо українська інтелігенція, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду. При описі київських адрес «своєрідної філії молодіжного клубу» (оселі Алли Горської та Івана Світличного), бракує згадки про помешкання поета Віктора Могильного у місцевості Чоколівка (південно-західній околиці м. Києва), яке стало осередком неформальних зібрань плеяди шістдесятників Миколи Холодного, Григорія Тименка, Євгенія Варди, прозаїків - братів Анатолія та Валерія Шевчуків та ін.

У підрозділі 3.2 розкрито потенціал джерел особового походження для дослідження динаміки суспільно-політичних настроїв та трансформації масової свідомості української інтелігенції у ході проведення політики десталізації. На основі мемуарів і епістолярію автор висвітлює реакцію представників українського дисидентського руху на події в Чехословаччині 1968 року. Разом з тим визначено джерельні можливості мемуарів щодо висвітлення Української Гельсінської групи - першої легальної правозахисної організації в Україні, заснованої 9 листопада 1976 року у Києві.

Аналіз інформативних можливостей мемуарної літератури для висвітлення механізмів політичних репресій радянського тоталітарного режиму, викладений у підрозділі 3.3 дисертації. На основі спогадів репресованих шістдесятників авторкою відтворено способи збереження ключових соціальних ідентичностей, мотиви поведінки в умовах неволі.

У цілому дисертаційне дослідження Г.Д. Малої в переважній більшості своїх структурних частин є концептуально оригінальним. Висновки дисертаційної роботи виглядають достовірними та такими, що відповідають завданням, які авторка поставила перед собою при написанні даного дослідження (с. 172-178). Результати дисертаційного дослідження

мають практичну значущість, оскільки вони сприятимуть подальшому поглибленню аналізу визначеної теми та суміжної проблематики. Напрацювання автора можуть бути використані під час творення різноманітних навчальних програм, курсів і спецкурсів з новітньої історії України.

У цілому наші побажання і зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації.

Вважаю, що дисертаційна робота здобувачки ступеня доктора філософії Малої Ганни Дмитрівни на тему «Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР (1960-ті – 1980-ті роки)» виконана на належному науковому рівні, не порушує принципів академічної доброчесності та є закінченим науковим дослідженням, сукупність теоретичних та практичних результатів якого розв'язує наукове завдання, що має істотне значення для історичної освітньої галузі. Дисертаційна робота за актуальністю, практичною цінністю та науковою новизною повністю відповідає вимогам чинного законодавства України, що передбачені в «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Здобувачка Малая Ганна Дмитрівна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – гуманітарні науки за спеціальності 032 – історія та археологія.

Рецензент:

Старший науковий співробітник
відділу історії державного терору
радянської доби Інституту
історії України НАН України
кандидат історичних наук, доцент

Олег БАЖАН
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ
Підпис
Засвідчує
УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
13.02.2026

